BÖYÜK ƏDƏBİN NƏSRİNDƏ İZLƏR

(Abdulla Şaiq)

"XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkül tapdığı inkişaf etməsində şair, nasir və dramaturq kimi Abdulla Şaiqin böyük əməyi var. Abdulla Şaiq Azərbaycanın elmi və ədəbi mühitinda sanballı ədəbiyyatşünas və gözəl bədii tərcümə ustası kimi də yaxşı tanınır". Bu cümlələr Abdulla Şaiqin 120 illik yubileyinin keçilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 fevral 2001-ci il tarixli sərəncamından gə-lirdilmişdir. XX əsr ədəbi-istiməl ki bir tarixlimizdə "Araz", "Dursun", "Ərsimizin qəhrəmanları", "Xasay", "İki müzterib, yaxud əzab və vicdan" povest və romanlarının müəlliri kimi tanınan nasirin yaradıcılığının poetika baxımından öyrənilməsi bu gün olduqca vacibdir.

A.Şaiq sənətinin özünəməxsusluğu, poeziya və nəsrinin bədii-sənatkarlıq xüsusiyyətləri nisbətən az öyrənilmiş və istənilən səviyyədə araşdırılmamışdır. Abdulla Şaiq sənətə və sənətkara yüksək qiymət verirdi. Klassiklərimiz, Avropa və Şərq ədəbiyyatına dərindən bələd olan Abdulla Şaiqin sözsüz ki, ədəbiyyat tarixinin bütün dəstələrinə qadir me'lumatı vardı. "Abdulla Şaiq sənət esnəri esi sənətkar duyumu ilə dərk edirdi... Sənət esərini heyat-tın qanunları ilə qiymətləndirirdi, onun me'yan esərin öz bədii-estetik qanun və prinsipləri idi", - deyən tənqidçi Arif Əmrəxoğlu, bizcə, müəlahizələrinə haqlıdır (A.Əmrəxoğlu, "Epik şözün poetik gücü", Bakı, "Elm", 2000, səh.180).

Lakin Abdulla Şaiqin ədəbi yaradıcılığına qarşı bütün dövrlərdə edilən tənqidi da, yazıçının müəsirləri da bu və ya digər mənada onun əsərlərinə müvqedə olmuşlar. Bütün bunlar da onun yaradıcılığında tərəddüdlərə səbəb olmuşdur. Müəlliimiz müəlliflərin epik əsərləri Abdula Şaiqin çox; me'nali ta'sirlərə cavabı yuxanda dediyimiz kimi, tərəddüdlər, yaxud asərlərinə "ə gacrmamalıq" mə'dalanıb. Söhbət ondan getmir ki, adıbin bədii irsi daim sosial, ictimai-siyasi problemlər kontekstində araşdırılmışdır. Müəlliimizin bədii esərləri əksəriyyətinin irsi bəs tahillilərə mə'ruz qalmışdır. Bizcə, esas narahatlıq doğuran şəraitin dəyişdiyi bu heyatın yeni adəbi irsinin birtərəfli öyrənilməsidir. Uzun illər Abdulla Şaiqdan uşaq yazıçısı, müəlim kimi dana çox bəhs olunmuş, nəticədə nasirliyi və şairliyi arxa planda qalmışdır. Bu müəhlizələrimizlə yazıçının uşaq yaradıcılığına kölgə salmaq fikrindən uzağıq. Elçin yazır ki, "Azərbaycan uşaq nəsrinin C.Məmmədquluzadədən, A.Şaiqdən, S.S.Axundovdan gələn gözəl ən'ənələri var ki bu gün bu ən'ənələr nə çözn öz bədii davamını və inkişafını tapmır? Bəzən tənqid susur...". Lakin e'tiraf etmamək sadəlövhlük olardı ki, unudulmaz adıbin obyektiv qiymətini verənlərdən, müəsirləri ilə birgə yaradıcılıq aspektinda eyni prosesin iştirakçısı olmuş müəlliflərin qötürənlərdən biri da tənqidçi-edəbiyyatşünas Məmməd Cəfər olmuşdur; o, romantizm-realizm metodlarının qarşılıqlı əlaqələrinin inkişaf qanunlarını professionallıqla tahlil etmişdir. Onun yaradıcılığı adəbiyyatşünaslıq elmindən dıqqət mərkəzinda olmuşdur. Bütün bunların arasında Əziz Mirəhmədov, Yaqub İsmayılov və Əflatun Sərəcitinin Abdulla Şaiqə həsr olunmuş monoqrafiyaları öz elmi dəyəri və adıbin nəsr yaradıcılığının bə'zi məsələlərinin işıqlandırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb etməsi ilə tərəfrüadan fərqlənir. Başqa sözlə desək, bədii tərəmüada olur, amma bütün tərəfrüat dəstə çevrilmir.

"Araz" romanına müracıət edəkə Dövlətlinin çoxluğundan hannıaşmış Varis ma'nasız müzik şəklə sönbül açmamışlar. Ə.Mirəhmədov və Y.Isəin xəyalını uzaqlara, dumanlı keçmişlərə aparır, zehninda bir-birini lə'layın fikirləri onu köhnə bir alama atırdı. Bu alçaq evin şərq tərəfindən hasara nisbətən uca qapısından girən adamı, hər şeydən əvvəl, hayatın ortasında bəllə zərbələri ile yaranlmış qocə və çılpaq bir encir ağacı qarşılayırdı. Bir qədər irəlidə, hisli-pasalı kiçik pancara arasına alçaq, rəngsiz bir qapı vardır. Bir pilləndə endikdən sonra bu qapı iki kişik, alçaq və rütəbəli otağa açılır. Otağın ortasında oşyası divardan asılmış saz, çamaqlı tüfeng və köhnə xəncəndan ibarət idi".

Nəzərdən keçirdiyimiz nümunələrin müqayisəsi göstərir ki, yazıçı deyirdi ki, pyesin əvvəlinda divardan tüfeng asılsa, sonuncu pərdədə tüfeng açılmadır, əks təqdirdə, onu tüfəngdən asmaq lazım deyildir. "Araz" romanındakı tor-hörümçək detalı bu baxımdan çox yerinda işlənmişdir.

Abdulla Şaiq nəsrinda "detalın ma'nası və gücü ondadır ki, sonuncu sırdalılıqlar bütövda ifada olunur" (Ə.Sərəcitli, "Abdulla Şaiqinadi" hekayəsinda adi bir ünsiyyət vasitəsi kimi maktub mühüm bədii-estetik rol oynayan detala çevrilir: adıbin çox, simvolik ma'na kəsb etməsi mə'kə hekayənin bədii sistemində mühüm rol oynayır.

Maktub "Qurbanın" alə, uşaq, doğma yurd həsrəti ile yanan temiz, saf əsrayinin hayatı. Maktub vasitəsi ile o hamı Qurbanın özünün karakteri, me'navi-əxlaqi dünyası, hem da onun ailəsi, hayat tərzi, ömür-günü ile yaxından tanış olurq. Maktubun ünvanına gatmasası bir ailənin çörək ağacından, sevincindan, kömək və dayaqdan mehnum olması ilə bərabər, bə'zən bəla faciəli maqamlara toxunanda da temkinini və sakitliyini saxlayır. Sanki bu hadisə sənatkarın hissina, duyğusuna toxunmur, elə bil o bigə-hadir, laqeydir. Əslində isə belə deyil. Qurbanın acınacaqlı taleyi haqqında uşq-şiyəl hayatmaq əvəzinə karakterik detalları danışdırmaqla yaqıcı obrazın faciəsi haqqında əyani təsəvvür yaradır.

Abdulla Şaiq nəsrinda detal iki istiqamətda nəzərə çarpır: birincisi, yazıçı detaldan əsərin ideya və mazmunun dolğunluqla, İncəliyinə qədər qavranmasına da açıma-sında istifadə edir, ikincisi, detal psixoloji ma'na daşıyır.

Yazıçının yaşadığı dövründa yazıqı bir sıra əsərlərda de detallardan sənatkarlıqla istifadə olunub. Xatırlayaq ki, onda çox bədii əsərlər vulgar-sosiologizm, ya'ni sırdalılıqlar ardında, sənatkarlıq məsələləri stereotip düşünçə va me'nalandırmaya, ideya ve mazmuna qurban verilirdi. Məsələn, "Xasay" romanında Xasay ile onun əhlibalası obrazında bunu aşkar görə bilərik. Hatbuki, Rəcəb kimi mənfi tipləri tərəddüdsüz yaqıcı badiiliyə daha çox meyl göstərmiş, suratin hayat tərzinə, dünyagörüşünə uyğun gələn seçiyyəvi detallardan istifadə etməkə canlı və manıdıcı hayat üvhaləri yaratmışdır. Vaxtilə Balzak romanlarının birinin ön sözünda yazırdı ki, müəlliif ermidin — gələcəkdə ancaq dedikləri ilə yaqqağa Eçriyacak".

A.Şaiqin sənatkarlıq maharəti psixoloji detallardan istifadə etməkə daha qabında nəzərə çarpır. Tenşəqi K.Vəliyev "Sözün sehrinda" kitabında yazır: "İnsan ovqatının dialektikasını vermək detal sənatkarlığı isləyir. İnsan ruhunun dəyişmələri bəzən yüksəlişə sığınır. Ovqatın elə mə-qamları var ki, onda təfsilat kəmləşə gəlmir ki, yazıçı öz iste'dadının gücü sayəsinda detalı verir, bu detal- lar va hənin detalların proyeksiyalarını üzrə vəziyyəti, psixologiyanı aşkarlayır". İnsanın me'nvi dünyasının bütün zənginliklərini, mürəkkəbliyini, bə'zən bir sözlə bünüzə vermədiyi psixoloji ovqatı kənar müşahidəçi mövqeyindən işıqlandırmaq, təsvir etmək sənatkarından yüksək iste'dad tələb edir. A.Şaiqin nəsr əsərlərinin böyük əksəriyyətinda bu iste'dadı görə bilərik.

Sözün öz haqiqi adını vermək hayatda cəsarət tələb edirsə, sənət-da, bədii ədəbiyyatda bu zə'rlik, iste'dadınızı ulamırı sayılır. C.Məmmədquluzadə "Usta Zeynal" hekayəsinin hec bir epizodunda usta Zeynalı cahil, avam və s. adlandırmır, öz qəhrəmanın bu cəhətlərini sözün qüdrəti ile göstərməyə çalışır. A.Şaiq nəsrinda da belədir...

Şaiq bu zahiran yenilik tərəfdandır, o Avropa hayat tərzina meyl göstərir ("Göbələk" hekayəsi). Lakin onun bu meyli ancaq bə'zəsakda qəbilə qeyinmakla mahduddağımı: "Motal papaqlar, büzmali çuxalar" onun zəhlasini tökür. Qulu bay Parisə can atır, amma... bu şəhəri mə'dəniyyət mərkəzi kimi yox, "göbələk və ballar şəhəri" kimi təsəvvür edir. İş o yera çatır ki, Qulu bay Vətəninə və atasına kövrəlur, yanaşır. Qulu bay hadisəni danışan dostuna göbələk verir və göbələkləri uçurumdan yığdığını deyir. Uçurumun özündəki bürcü göbələk dostuna öz tutur: "Keçmiş zamanlar xainləri oradan uçurumda atarlarmış".

Abdulla Şaiq nəsrinda detal iki istiqamətda nəzərə çarpır: birincisi, yazıçı detaldan əsərin ideya və mazmunun dolğunluqla, İncəliyinə qədər qavranmasına da açıma-sında istifadə edir, ikincisi, detal psixoloji ma'na daşıyır.

Yazıçının yaşadığı dövründa yazıqı bir sıra əsərlərda de detallardan sənatkarlıqla istifadə olunub. Xatırlayaq ki, onda çox bədii əsərlər vulgar-sosiologizm, ya'ni sırdalılıqlar ardında, sənatkarlıq məsələləri stereotip düşünçə va me'nalandırmaya, ideya ve mazmuna qurban verilirdi. Məsələn, "Xasay" romanında Xasay ile onun əhlibalası obrazında bunu aşkar görə bilərik. Hatbuki, Rəcəb kimi mənfi tipləri tərəddüdsüz yaqıcı badiiliyə daha çox meyl göstərmiş, suratin hayat tərzinə, dünyagörüşünə uyğun gələn seçiyyəvi detallardan istifadə etməkə canlı və manıdıcı hayat üvhaləri yaratmışdır. Vaxtilə Balzak romanlarının birinin ön sözünda yazırdı ki, müəlliif ermidin — gələcəkdə ancaq dedikləri ilə yaqqağa Eçriyacak".

A.Şaiqin sənatkarlıq maharəti psixoloji detallardan istifadə etməkə daha qabında nəzərə çarpır. Tenşəqi K.Vəliyev "Sözün sehrinda" kitabında yazır: "İnsan ovqatının dialektikasını vermək detal sənatkarlığı isləyir. İnsan ruhunun dəyişmələri bəzən yüksəlişə sığınır. Ovqatın elə mə-qamları var ki, onda təfsilat kəmləşə gəlmir ki, yazıçı öz iste'dadının gücü sayəsinda detalı verir, bu detal- lar va hənin detalların proyeksiyalarını

Baba MƏQSUDOĞLU,
filologiya elmləri namizədi.